

sociološke pretpostavke agrarne politike u Italiji

corrado barberis

rim, Italija
primljeno svibnja 1989.

Pripisati pojedinim narodima ovo ili ono psihološko obilježje može biti zgodno u salonskom časkanju, ali to nije prilog znanstvenom promišljanju. Odatle i strog sud Benedetta Crocea: »Što je obilježje nekog naroda? To je njegova povijest, čitava njegova povijest, ništa drugo nego njegova povijest.«¹⁾

I baš povijest — zbroj političkih činova i lingvističkih izmišljaja — pokazuje kako je seljaku u talijanskoj nacionalnoj kulturi pripala najniža uloga, bez prispodobe u Evropi. Nijedan jezik, nijedna zapadna književnost, pa čak ni slavenske — nisu ga tako duboko ponizili i, više nego osporili, zapravo ignorirali. Iz najdublje noći prošlosti, iz dalekih korijena povijesti u kojima narodi razrađuju svoje kolektivno nesvjesno, talijanski se težak pojavljuje tragično nag, lišen i najmanjeg dronjka privlačnosti i moći. Jer, tko je isključen iz vlasništva, taj je isključen i iz politike i književnosti.

U temelju te zbilje nalazi se supstrat, koji općenito možemo odrediti kao mediteranski. Taj se supstrat izražava u obliku okupljenog naseljavanja i povezan je sa svješću o superiornosti stanovništva usredotočenih naselja nad ljudstvom što je rasuto po poljima. »Hoću da me dotaknu samo gradska usta« — priznaje sirakužanska pastirica o kojoj pjeva Teokrit u idili iz trećeg stoljeća prije n. e.

U Italiji je taj supstrat vjerojatno bio ojačan pojavom kršćanstva. Odbojni i suzdržani prema pouci Evanđelja koja se širi iz Grada (Rima, op. prev.), stanovnici seoske općine (**pagus**) uporno ostaju pogani — dostojni prezira jer su zaostali — ne samo u smislu naseobenom, nego i u religijskom. To se dogodilo i u drugim civilizacijama. U Njemačkoj su zadnji nekršćani nazivani po močvarnim ledinama (**Heide**), gdje su se Sasi sklonili kako bi odoljeli teškoj konjici karolinških ca-

1) B. Croce, *Teoria e storia della storiografia* (Teorija i povijest historiografije), Laterza. Bari. 1966. str. 316.

reva. I u engleskom se jeziku ponavlja identična shema: stari vjernik (**heathen**) ima isti etimon kao i vrijesak (**heather**). Samo je u Moskovi seljak po definiciji **krestjanin**, podvrgnut tatarskoj gradskoj vlasti. No upravo to objašnjava populistički mit i važnost koju će skromni poljski radnik zadobiti u ideološkoj razradi Svete Rusije, u doktrini socijalrevolucionara (esera).

Italija, u kojoj je stolica rimske Crkve, proživjela je, možda u najdramatičnijem obliku, to povezivanje ruralnosti i poganstva. No takvo povezivanje nije spriječilo njemačke, pa i francuske zemljoradnike da steknu stvarnu gospodarsku i političku moć, jer su ih u tom očito podržali nacionalni kulturni supstrati, koji su im bili više naklonjeni. Baš ti supstrati dopuštaju keltskoj riječi **blé** da se održi usprkos stoljetnoj rimskoj vojnoj okupaciji te da se ne polatini u obliku **furmentum**. Zahvaljujući takvim supstratima Pariz je dobio svoje klasično ime **Lutetia** u čast ruralnog žiteljstva Parisijaca (**Lutetia Parisiorum**, op. prev.), koji su ga okružavali i, na koncu, nastanili. Po tim supstratima još i danas udvornost zvuči u njemačkom jeziku (**Höflichkeit**) kao velikodušnost gospodara nekoga dvora koji je bio posjed (**Hof**) prije nego što je postao kraljevska palača ili vladarsko boravište. Čak i građanin, buržuj, na njemačkom **Bürger**, jest onaj što živi u zaštitničkoj sjeni kaštela (**Burg**) pa prema tome u sklopu ruralnih vojnih ustanova.

Zahvaljujući drukčijem načinu razmišljanja, ali uvijek povoljnom u odnosu na poljoprivredno stanovništvo, francuski jezik razlikuje **citadina**, to jest onoga koji stanuje unutar gradskih zidina, od **citoyena**, nosioca političkih prava. To se zbiva ne samo zbog atavističke strasti za jasnim i razgovijetnim idejama, strasti koja najavljuje Descartesa, nego i zato što pripadanje ruralnom svijetu ne donosi, samo po sebi, gubitak pravne osobnosti. U Italiji, upotreba jedne jedine riječi — **cittadino** — jasno pokazuje kako samo onaj koji stanuje u krugu gradskih bedema može stvarno koristiti sve povlastice **civisa**, užitnika svih prava unutar državne zajednice.

Bilo bi pogrešno tumačiti te supstrate isključivo u emotivnom svjetlu. Ako se **blé** nameće osvajačima, postajući **biada** u njihovu vlastitom narodnom govoru, do toga je došlo jer je obradba žitarica vjerojatno bila razvijenija u Galiji nego na Apeninskom poluotoku. Pa dok se veliko rimsko poljoprivredno poduzeće (**villa**), što uključuje ne samo ratare nego i obrtnike i intelektualce, na francuskom području razvija malo-pomalo u grad (**ville**), dotle u Italiji ne uspijeva nadići stupanj sela, i to zato što je urbana struktura Poluotoka bila raščlanjenija i razvijenija. U Francuskoj grad nastaje, kako etimološki tako i gospodarski, iz poljoprivrede, kao što je i logično u bilo kojem procesu gospodarskog razvoja. U Italiji je Carlo Cattaneo mogao napisati — a da ne izazove podsmijeh — kako »zemljoradnija nastaje u gradovima«, budući da iz gradskih zidina dolaze i kapitali i umovi koji iskorištavaju zemlju.

Ta golema kulturna važnost grada — kojoj nema jednake u Evropi — objašnjava zašto je talijanski jezik bio jedini koji je zaničkao rataru pravo na vlastiti etimon, nemećući mu onaj njegova gospodara: **contadino** je zapravo samo stanovnik **contada** (od **contado**, op. prev.), podložan sudbenoj vlasti **contea** (tj. grofa, op. prev.). Ništa slično nema u francuskom jeziku, koji je iz riječi **pagus** izveo i **pays** (selo, tal. **pae-se**, op. prev.); stoga je **paysan** pravi čuvar zemljinih tajni, onaj što

čuva i tumači duh zemlje. Isto tako ništa slično nema u njemačkom jeziku, gdje je riječ **Bauer** zadugo bila shvaćena kao »graditelj« tla i gdje i danas prihvaćene etimologije izvode riječ **Bauer** iz **Buhr**, susjed, kao ideal solidarnosti. A to je ime pod kojim su se južnoafrički holandski doseljenici s ponosom identificirali kao nacija, proglašivši se Burima.

Čak su i španjolski jezik (**campesino**) i portugalski (**camponês**) bili dobrohotniji prema ratarima, označujući ih jedino prema njihovoj funkciji kao poljske radnike. Dodajmo i to da, dok je u Italiji implicitna uvreda u epitetu **contadino** za seljaka slabija jedino od one za brđanina (**montanaro**), koja je zapravo zadnji prsten u hijerarhijskom lancu prezira, na Pirinejskom poluotoku neko obilježje slobode uvijek prati pojam **montañés**. Naime, s pirinejskih i kantabrijskih brda započela je **reconquista**, borba za pridobitke nacionalnog teritorija od arapskih gospodara. Sjećanje na taj križarski rat i njegovu slavu odražava se još i danas na najsiromašnijem stočaru. Osim toga, u zemlji pod opsesijom antisemitizma kao što je to bila Španjolska, bilo koje seosko podrijetlo značilo je i garanciju rasne čistoće. Nije slučajno da se dva talijanska pojma **popolo** (narod, puk, op. prev.) i **villaggio** (selo, op. prev.), prevode na kastiljanski jednom riječju: **pueblo**. Riječ je o autentičnom društvenom tabuu. Nije fonetika ili neki drugi tehnički razlog, vlastit talijanskom glotološkom sustavu, pretvorio seljaka u običnog grofovskog kmeta (**conte — contadino**, op. prev.), sprječivši ga da bude čovjek sa sela, kao u Francuskoj (**pays — paysan**, op. prev.). To više što suglasnost u potpunosti postoji do binoma **pays — paese**, to jest dok je imenica još apstraktna. Tek u prijelazu na konkretno talijanski jezik odbija da pripíše riječi **paesano** precizan profesionalni sadržaj, da bi od nje učinio sinonim za drugu općenitu imenicu (ili pridjev): ruralno. Ili, gdje je stanovito profesionalno shvaćanje ipak zadržano, riječ je prognana u sferu dijalekta, u obliku **paissà**, koji je raširen na čitavom talijanskom Jugu.

Seljaku, dakle, nije dopušten vlastiti etimon u jeziku obrazovanih slojeva; odobren mu je samo u narječju, kao izraz subkulture. Takva diskriminacija ne izražava toliko neku zavjeru bogataša i učenih ljudi koje oni plaćaju, koliko objektivnu nesposobnost primarnog sektora da se nametne, da nešto znači.

Talijanski je jezik oruđe gradske moći. Nastaje dok gvelfi, stranka gradske buržoazije, suzbija gibeline, to jest gospodare kaštela. Ali gvelfi nisu demokrati u modernom smislu te riječi. I oni su aristokrati, ništa manje nego njihovi suparnici. I to ne samo aristokrati u smislu Paretova poimanja, kao klasa koja teži vlastitoj afirmaciji. To su aristokrati u proustovskom smislu te riječi, kao skupina podložna mnogim kastinskim snobizmima.

Potomak gvelfa, Dante posjeduje u najvišem stupnju svijest o superiornosti građana ne samo nad seljacima nego i nad samim seoskim plemenitašima. Njegova invektiva:

Jer eno, svi su Italije gradi
tirana puni; svaki seljak lako
Marcelom biva kad strančarski radi²⁾

2) Dante. Čistilište, piev. VI, st. 124—126.

poistovećuje u jedinstvenom, buržujskom kastinskom preziru ruralnu gospoštiju i njezine podložnike: jedni i drugi su prostaci.

I glasovitu Danteovu osudu gospodarskog razvoja:

Firenca u svom starome okviru

.....
življaše trijezna, čedna i u miru³⁾

treba objasniti njegovom aristokratskom, gotovo rasnom optikom. U razmaku od oko dvije stotine godina, od vremena Danteova pretka Cacciaguide do trenutka u kojem se zbiva pjesnikov zamišljeni susret s tim pretkom, Firenca je upeterostručila svoje stanovništvo:

al' građanstvu, sad miješanom, kad prista
da primi Campi, Certaldo, Feggghine,
do zadnjeg bješe radnika krv čista.

Koliko li bi manje bilo kine
da susjedi su, i granicu grada
da još Galluzzo i Trespiano čine,

no unutra patite od smrada
seljakâ iz Signe i iz Agugliona,
od kojih svaki lupeški se vlada.¹⁾

Motiv seljačkog smrada pripada klasičnom žonglerskom repertoaru. Stanovnici kaštela jamačno su se silno zabavljali slušajući Matazonea iz Calignana kako podrugljivo priča o magarcu i njegovu velikom predežu što bje »otac seljačkom smrdežu«. ⁵⁾

Kod Dantea, međutim, stanovnik sela, čiji smrad moraju podnositi gradski koljenovići — nije samo onaj obični doseljeni seljak koga su privukle svjetlosti grada ili su ga otjerali sa sela teški uvjeti života. To je, također i ponajviše, njegov bivši gospodar koji nastoji sačuvati cjelovitost osobne i dinastičke moći čak i pošto je postao dio pobjedničke političke cjeline: građanske komune. (Zapravo, slično su postupali, oko godine 1970, mnogobrojni vlasnici industrijskih poduzeća koji su nastojali prepustiti većinu dionica državnom partnerstvu u zamjenu za gotovinu, a pritom su pokušavali ostati na čelu poduzeća kao predsjednici ili delegirani upravitelji, zahvaljujući sačuvanoj manjinskoj kvoti dionica.)

Od pjesnika je prezir prema seljacima prelazio na teologe. Eto, na primjer, franjevac Salimbene iz Parme ne nalazi teže uvrede za svoje heretičke suparnike, nego da im ponudi da »prazne zalodске jame i obrađuju polja«. ⁶⁾ Značajno je to izjednačavanje koje objašnjava zašto su poslije tolikih stoljeća stvarnoga kmetstva seljaci masovno napustili polja, čak i kada njihove ekonomske prilike nisu bile baš najgore, i to čim im se ukazala povoljna prigoda da emigriraju koncem prošloga stoljeća, ili druga, isto tako povoljna, a nastupom industrijalizacije na nacionalnoj razini oko polovice ovoga stoljeća.

3) Dante, **Raj**, pjev. XV, st. 97, 99.

4) Dante, **Raj**, pjev. XVI, st. 49—57.

5) D. Merlini, *La satira del villano* (Satira o seljaku), Firenca, 1892.

6) Salimbene De Adam, *Cronica* (Ljetopis), Laterza, Bari, tom I, str. 426.

Povijest objašnjava filologiju. Sloboda koju si dopušta talijanski jezik u odnosu na seljake sasvim se podudara s njihovim davnim porazima na političkoj sceni, dapače, s njihovom odsutnosti. Ni u jednoj drugoj zemlji Evropske ekonomske zajednice (EEZ) ratari nisu bili tako »dobri« kao u Italiji, gdje se opće ponašanje ruralnih klasa (slugu ili napola slugu protiv gospodara) križalo s nazočnošću trećeg elementa (grada ili kapitala, buržoazije), koji je oduzeo zemljoradnicima preostalu manevarsku slobodu.

Za Francusku se moglo reći da je njezina povijest — i to sve do godine 1789. — povijest ruralnog društva.⁷⁾ Kad je riječ o Italiji, zemlji stotine komuna, ta bi formula prikrila istinu o izvanrednoj ekspanziji financijskog kapitalizma, zahvaljujući kojoj su talijanske četvrti u Parizu i Londonu dobile imena **Rue des Lombards**, odnosno **Lombard Street**.

U tu vrlo složenu igru treba smjestiti odveć razglašeno oslobođenje kmetova. Zahvaljujući tom činu gradska je komuna — ona koju je Dante prezreo jer su se u nju naselili plemići — zadobila monopol nad ruralnom radnom snagom, koristeći je u gradskim manufakturama ili uzimajući proizvode s polja. Doduše, nisu svi edikti bili primjerno jasni kao onaj iz Vercellija (godine 1243), koji je, određujući *de libertate et franchitione hominum et rusticorum*, zabranjivao gospodi da kinje seljake nametima i tlakama koje bi ih učinile »manje sposobnim da odgovore obvezama što im ih je nametnuo grad Vercelli«. ⁸⁾ Monumentalna **Histoire de la France rurale**, koju su priredili DUBY i WALLON, i još monumentalnija **Deutsche Agrargeschichte**, što ju je izdao Franz, niz pojedinačnih rasprava o engleskom selu, pa čak i španjolskom — pokazuju kakve su bitke bile potrebne da bi se evropski seljaci uspjeli nametnuti jeziku i književnosti dotičnih nacija. U Francuskoj nije bila samo **Jacquerija**, nego i dug niz osporavanja od Mervingâ do Kralja Sunca, koji je godine 1675, u apogeju svoga sjaja, morao podnijeti sramotu bretonske pobune protiv zloupotreba s biljegovanim papirima, koji, kao što se zna, mogu natjerati u bijes svakoga poštenog seljaka.

Analogna je situacija u Njemačkoj, gdje je »veliki seljački rat« iz godine 1525. baštinik više od tri stoljeća žestokih previranja, a iz jednog od tih nastala je švicarska nezavisnost. Tek je 1559. vojvoda od Holsteina uspio ukinuti malu republiku Dithmarschen (na sjeverozapadu Hamburga), koja je nekoliko desetljeća prije porazila blistave viteške vojske. Jedan od njezinih upravljača primio je goste s uzvišenom jednostavnošću: »Kao šef države oblačim kaput od baršuna, ali kao seljak nosim hlače...«⁹⁾

Kratkotrajna je, na otvorenom polju, sposobnost seljaka da se vojno odupru. I Jacquerija i Bauernkrieg bili su ugušeni u samo nekoliko tjedana. A to se isto može reći i za veliku englesku pokunu iz 1381, iako su pobunjeni seljaci uspjeli zauzeti London, osvojiti Tower te vrijeđati i samu kraljicu majku u njezinim odajama. Noć orgijanja u krčmama raspršit će dio vojske. Smrt kolovođe, Wata Tylera, natjerat

7) R. Goubert, *L'ancien régime* (Stari režim), Pariz, 1973, tom I.

8) Navedeno po knjizi: G. Luzzatto, *Dai servi della gleba agli albori del capitalismo* (Od kmetova do početaka kapitalizma), Bari, 1966, str. 160.

9) G. Franz, *Geschichte des Bauernaufstandes* (Povijest seljačkih buna) u *Deutsche Agrargeschichte* (Povijest agrara u Njemačkoj), tom IV, Stuttgart, 1970, str. 93.

će u bijeg one što su preostali.¹⁰⁾ Samo u ibernskoj Galiciji, oko 1480, seljačka bratstva (Irmandades u lokalnom jeziku) uspjeli će se održati nekoliko godina.¹¹⁾

Ali više od vojnih zbivanja, iznenađuje pokušaj seljaka da razrade vlastitu ideologiju, u čemu im je pripomogla suradnja ponekog intelektualca koji je stupio u njihovu službu. U Njemačkoj o tome svjedoči takozvanih dvanaest točaka iz Memmingena. U Francuskoj je Weigandt čak predočio jedan projekt reforme carstva u kojem se zahtijeva neka vrsta zajedničkog tržišta i ukidanje carinskih dažbina među malim njemačkim državama te izjednačenje ne samo nameta nego i novca i mjernih jedinica.¹²⁾ Bretanjska je pobuna iz 1672 istaknula pravi pravcati »seljački zakonik«, kao da je željela pokazati kako se francuske seljačke mase ne boje zakona, iako su željele promijeniti neka pravna načela. Što se tiče autentičnosti toga zakonika, može se reći da za isti, kao i za proglas kojim je autor Jean Nu pieds, vrijedi čisto političko shvaćanje po kojem neki pokret treba ocjenjivati prema tome kako se prezentira. Taj zakonik i proglas možda su doista napisali intelektualci, no ipak su tu interesi seljaštva izraženi — ili su mogli biti sposobni da se izraze — kao cjelovit program.

Sposobnost seljaštva da okupi oko sebe sitne seoske intelektualce već je, uostalom, značajna činjenica, što posvjedočuje da je moć ratarâ bila ne samo gospodarska, nego i ideološka. Njemački i francuski seljaci bune se protiv gospode i zahtijevaju političku nezavisnost, budući da već raspolazu stanovitim udjelom u vlasništvu i uživaju veću ekonomsku slobodu. I to je razlog što im uspijeva stupiti u savez (ili se barem tome nadaju) s građanskim slojevima, koji su mnogo tanji u tim zemljama nego u Italiji. No kakvom su se savezništvu mogli nadati talijanski seljaci sa svojim obrtnicima i trgovcima, kada je ovima najveći san bio da kupe posjed koji je značio i moć?

Eto zašto su talijanski seljački ratovi više sporednog značaja. Početkom četrnaestog stoljeća Fra Dolcino drži sa svojim četama brda oko Vercellija i Novare. Također u Pijemontu Turchini šire svoje izdanke iz Francuske. U Trentinu i Furlaniji odjekuju nemiri štoč bjesne Njemačkim carstvom u prvoj polovici šesnaestog stoljeća. U Videmu djeluje mali lokalni seljački sabor (Contadinanza), samoupravni organ koji bi zaslužio veću pozornost historičara.¹³⁾ Što se tiče talijanskog Juga, trebalo je pričekati do sedamnaestog stoljeća. Tada — zabilježio je Emilio Sereni — »istodobno s pobunom u Napulju kojim je bio na čelu Masaniello, bijes seoskog stanovništva izbio je u obliku pravoga velikog seljačkog rata.«¹⁴⁾ A bio je to baš onaj rat kojim je Benedetto Croce u svojoj **Povijesti Napuljskog kraljevstva** posvetio samo jednu kratku napomenu.¹⁵⁾

Da nije Sereni pretjerao? Ili je Croce prešutio? Ti oprečni sudovi pokreću jedno pitanje metodološke prirode. Jesu li talijanski seljaci bili

- 10) R. B. Dobson: *The Peasant's Revolt of 1381* (Seljačka buna iz 1381), London, 1970.
- 11) *Historia de Galicia* (Povijest Galicije), zbornik radova, Madrid—Barcelona, tom I, str. 188 i dalje.
- 12) G. Franz: *op. cit.*, str. 131—150.
- 13) G. Perusini: *Vita di popolo in Friuli* (Narodni život u Furlaniji), Firenca, 1961, str. XXII.
- 14) Usp. raspravu E. Serenija u knjizi *Storia d'Italia* (Povijest Italije), Torino: Einaudi, 1973, tom I, str. 207.
- 15) B. Croce: *Storia del Regno di Napoli* (Povijest Napuljskog kraljevstva), Bari, 1965/6, str. 138.

krotkiji ili su talijanski historiografi bili više zaslijepljeni klasnim predrasudama, pa prema tome i nesposobni da shvate važnost borbi građana drugoga reda, odnosno borbi koje su trebale biti prepuštene zaboravu?

Sa sociološke točke gledišta rezultat je isti. Nepoznato je ono što se nastoji zaboraviti. Je li povijest ostavila postrani talijanske seljake zbog njihove popustljivosti ili su zato krivi povjesničari poneseni svojom ohološću — dilema je u kojoj nema pretjerane oprečnosti. I u je-dnom i u drugom slučaju izražen je mršav udio sela u nacionalnoj kulturi.

Da bismo mogli govoriti o pravim seljačkim ratovima potrebno je pričekati do godine 1799, s antifrancuskom i antijakobinskom pobunom kardinala Ruffa, te na vojne pohode što ih je unitarna Država morala organizirati protiv brigadata počev od godine 1861. kako bi ugušila posljednje pokušaje burbonske vlasti. I u ovim slučajevima vrijedi napomenuti kako su se obje pobune dogodile u južnoj Italiji, dakle u području slabije razvijenog kapitalizma, gdje je puk pokušavao spriječiti rast posredničkog sloja — buržoazije — koja bi ukinula bilo kakvu mogućnost sukoba/savezništva između kolibe i kaštela. Uostalom, i sardinska epizoda iz 1796, buna nazvana po Giovanniju Mariji Angioju, pripada sasvim iznimnoj sredini.¹⁶⁾

Sve to potvrđuje pouku koju je izvanredno izrazio Giovanni Maria Baretta prije dva stoljeća. On je, naime, komentirajući neobično strpljenje mletačkog puka koji u kazalištu mirno podnosi da mu plemići iz svojih loža pljuju po glavi, tvrdio kako od talijanskog naroda »nema u Evropi krotkijega, spremnijeg da sluša i podložnijeg svojim gospodarima«, a pritom je dodao kako »nikad nije čuo da se govori o nekom pučkom ustanku u Italiji«. ¹⁷⁾

A sve to objašnjava, nadalje, kako to da se u krilu Evropske ekonomske zajednice povremeno ističe francuska agrarna politika ili čak i njemačka, ali nikada nije bilo i neke talijanske, osim u vezi s ograničavanjem troškova po svaku cijenu, čak i u onim slučajevima kada su ih dijelom pokrivala vlasti iz Bruxellesa. Da bismo shvatili prevlast transalpinskog mlijeka nad mediteranskim agrumima i kontinentalnog uzgoja žitarica nad sredozemnim salatama nisu potrebne naročito istančane analize ekonomske politike. Bit će nam dovoljna neka temeljna filološka znanja. Eto zašto je to teža (iako je hvalevrijedna) akcija koju poduzima posljednjih desetljeća Nacionalna konfederacija poljoprivrednika i druge profesionalne organizacije talijanskih zemljoradnika kako bi privukle pozornost nacije na seljački svijet i, u prvom redu, nametnule mu samopoštovanje. To je akcija poduzeta protiv vjetrova i plima, dapače, protiv samoga povijesnog tijeka.

Prevela s talijanskoga: Dubravka Zorić

16) G. Sotgiu: *Storia della Sardegna Sabauda* (Povijest Sardinije pod Savojskom dinastijom), Bari: Laterza, 1984, *passim*.

17) G. Baretta: *An Account of the Manners and Customs in Italy, 1768—1769* (Prikaz ponašanja i običaja u Italiji, 1768—1769). Citat je iz priloga kojem je autor G. Bollati: *L'italiano* (Italijan), a objavljen je u knjizi *Storia d'Italia*, nav. djelo, str. 951.